

Історична довідка про «Великий терор»

«Великий терор» – масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 роках з ініціативи керівництва СРСР й особисто Йосипа Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Наслідками комуністичного терору в Україні стало знищення політичної, мистецької та наукової еліти, деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтацій, поширення суспільної депресії й денаціоналізація (*визначення «Великий терор» вперше введено у науковий обіг у монографії Роберта Конквеста «The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties» (1968) («Великий терор: сталінські чистки 30-х років»).* У зарубіжній історіографії цей період також означають як «Велика чистка» (англ. «The Great Purge»).

За період «Великого терору» на території УРСР, за підрахунками істориків, було засуджено до 200 000 осіб, з яких близько двох третин – до розстрілу. Решту було відправлено до в'язниць та таборів (інші заходи покарання охоплювали менше 1 %, звільнено було тільки 0,3 %).

Масові репресивні операції у 1937–1938 роках, за задумом Й.Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу із «соціально-ворожими елементами», упокорити населення шляхом масового терору, утвердити авторитарний стиль керівництва та здійснити «кадрову революцію». Підставою для розгортання терору була теза Й.Сталіна про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва.

Офіційно початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року, затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 року. Проте наявні документи НКВД (накази, листування, телеграфи) свідчать, що масові репресії готувалися заздалегідь, а наказом їх лише формалізували.

Наказом № 00447 запроваджувалися ліміти (плани) на покарання громадян. Вироки за I-ю категорією означали «розстріл», за II-ю категорією – на ув'язнення в таборах ГУЛАГ (російською: Главное управление лагерей) НКВС СРСР. Якщо первинний ліміт для УРСР за I категорією становив 26150 осіб, то у січні 1938 року він був збільшений до 83122 осіб. Із проханням про додаткові ліміти в Москву неодноразово зверталися наркоми внутрішніх справ УРСР І.Леплевський та О.Успенський.

Ще до початку дії оперативного наказу № 00447 особливу увагу було звернено на «чистку» партійних лав та органів безпеки, що мало забезпечити надалі беззастережне виконання репресивних директив центру. А вже у червні 1937 року розпочались масові арешти. 10 липня 1937 року політбюро ЦК КП(б)У розіслало по областях УРСР вказівку про формування позасудового репресивного органу – обласних «трійок», створених для спрощення процедури засудження. До складу трійки зазвичай входили начальник обласного НКВС (голова), обласний прокурор та перший секретар обласного або республіканського комітету ВКП(б). Існування «трійок» та інших позасудових репресивних органів повністю суперечило радянському законодавству, у тому числі Конституції 1936 року.

Заарештований був фактично позбавлений права на захист (на адвоката) чи оскарження вироку. Слідчі психологічним знущенням і нелюдськими тортурами «вибивали» з арештованих потрібні зізнання. У 1937 році дозвіл на застосування методів «фізичного впливу на підозрюваних» (тобто тортур) було дано на найвищому рівні ЦК ВКП (б). Випадки неправомірного засудження вважались цілком припустимими і виправдовувались прислів'ям «ліс рубають – тріски летять».

У рамках «Великого терору» НКВС організувало та провело серію масових національних операцій. Це так звана «німецька операція» (25 липня 1937 року), «польська» (11 серпня 1937 року), «румунська», «латиська», «грецька», «іранська», «харбінська», «афганська», «проти болгар і македонців». Але в Україні найбільше жертв Великого терору було серед українців.

Спочатку для масових поховань відводилися спецділянки цвинтарів. У пік репресій з метою приховати масштаби злочину енкавидисти змінили цю практику. У фруктових садах, парках, приміських лісах викопувались траншеї для поховань, часто трупи засипалися негашеним вапном.

Одним із найбільших на території України поховань жертв сталінських репресій є Биківнянський ліс у Києві. На сьогодні встановлено імена понад 19 тисяч розстріляних громадян, що поховані там.

Інші місця масових поховань жертв «Великого терору» – Рутченкове поле (Донецьк), район Парку культури та відпочинку (Вінниця), П'ятихатки (Харків), Католицьке кладовище (Умань), Єврейський цвинтар (Черкаси), село Халявин (Чернігівщина), Другий християнський цвинтар (Одеса), 9-й км Запорізького шосе (Дніпро). У Західній Україні після 1939 року також

з'явилися місця масових поховань, зокрема урочище Дем'янів лаз (Івано-Франківськ), урочище Саліна (Львівська область), Тюрма на Лонцького (Львів). Частину місць масових поховань жертв репресій комуністичного режиму досі не встановлено.

Одним із сумних символів Великого терору став Сандармох. 27 жовтня – 4 листопада 1937 року в урочищі Сандармох поблизу міста Медвеж'єгорськ у Карелії з нагоди наближення 20-річчя Жовтневої революції було розстріляно 1111 осіб, з них 287 представників української інтелектуальної та творчої еліти та осіб, долі яких пов'язані з Україною.

Часи «Великого терору» у масовій свідомості населення СРСР позначені тотальним страхом та недовірою. Нічні арешти сусідів, підозри колег на роботі, друзів, родичів, пошук шпигунів та шкідників, острах доносів та обов'язок публічно таврувати ворогів народу були повсякденними. Особа могла написати донос на колег, остереігаючись, що ті донесуть на неї першими. Це стало типовим засобом вирішення особистих конфліктів із керівництвом, викладачами, родичами тощо.

Розіграні за сценарієм показові процеси проти керівників/очільників партійних та державних осередків у 1937 – 1938 років передбачали не лише усунення чи маргіналізацію решток старої еліти, але також здійснення впливу на нових висуваних та суспільство загалом. Участь у цих показових процесах мала засвідчити політичну й ідеологічну лояльність, послух волі вождя, визнання терористичних методів державного керівництва.

«Великий терор» згорнули за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва. 17 листопада 1938 року ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», якою «орієнтували правоохоронні органи на припинення «великої чистки» та відновлення елементарної законності. Наступним кроком стала фізична ліквідація безпосередніх організаторів і виконавців «Великого терору».

Реабілітація жертв

Незаконність «Великого терору» визнали ще за часів СРСР після смерті Й.Сталіна, коли в роки «відлиги» провели часткову реабілітацію репресованих. Реабілітаційні процеси другої половини 1950-х – початку 1960-х років мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримали повної реабілітації, а їхні права не були повністю відновлені.

У 1991 році, в останні місяці існування УРСР, було ухвалено Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У ньому вперше в Україні законодавчо засудили і відмежувалися від політичних репресій як методу керування суспільством. Але оскільки цей закон ухвалювався ще в УРСР, то певна частина цих репресій, навіть вчинених позасудовими органами, все ще визначалася «обґрунтованими». Відповідно до вимог Закону органами прокуратури та судами впродовж 1991 – 2001 років було реабілітовано 248 тис. 810 громадян, відмовлено в реабілітації — 117 тисячам 243 особам.

У 2015 році Україна засудила злочини комуністичного тоталітарного режиму Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Цього року у Верховній Раді України схвалено у першому читанні розроблений Українським інститутом національної пам'яті спільно з народними депутатами України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» (№ 6574 від 09.06.2017). Законопроект суттєво розширює коло осіб, які підпадають під реабілітацію. Зокрема, в ньому прописана автоматична реабілітація осіб, які були покарані позасудовими органами, право на реабілітацію отримують ті, хто зі зброєю в руках боровся за незалежність України, був ув'язнений, примусово поміщений у психіатричний заклад, трудову армію, позбавлений майна через «експропріацію» чи «розкуркулення», або ж депортований за національною ознакою.

Підготовлено Українським інститутом національної пам'яті